

Sofia CHATZIGIANNAKI

(Τμήμα Κλασσικής & Σημιτικής Φιλολογίας,
Πανεπιστήμιο Comenius Μπρατισλάβας)

Ο αντικατοπτρισμός της κοινωνικής θέσης της γυναίκας στη νεοελληνική λογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα

Κάθε λογοτεχνικό έργο είναι αναμφισβήτητα όχι μόνο προϊόν προσωπικής έμπνευσης αλλά και γέννημα μιας ολόκληρης εποχής. Οι Έλληνες λογοτέχνες του 19^{ου} αι. βιώνουν τον Απελευθερωτικό Αγώνα και στη συνέχεια την προσπάθεια του νεοσύστατου ελληνικού κράτους για ανασυγκρότηση, σε μια εποχή έντονων αναζητήσεων, συγκρούσεων και ανακατατάξεων, που επηρεάζουν με ποικίλους τρόπους τις επιμέρους γεωγραφικές περιοχές και κοινωνικές ομάδες. Η ελληνική κοινωνία γενικά έχει καταφέρει να διατηρήσει σε μεγάλο βαθμό την ελληνικότητά της, παρόλα αυτά αναπόφευκτη είναι η ανάμειξη του δυτικού και του ανατολικού στοιχείου, καθώς ξενόφερτες συνήθειες συνδυάζονται με τον ελληνικό χαρακτήρα και με τα ανατολικά κατάλοιπα της Τουρκοκρατίας. Παράλληλα, η μέχρι χτες καθαρά παραδοσιακή αγροτική κοινωνία έρχεται σε επαφή με τα αστικά ευρωπαϊκά πρότυπα, που εισάγονται στην Ελλάδα κυρίως μέσω της άρχουσας τάξης και της βαυαρικής βασιλικής αυλής αλλά και των Ελλήνων που έχουν λάβει ευρωπαϊκή παιδεία. Νέες συνήθειες, τρόποι ζωής και αξίες αναμειγνύονται και συχνά έρχονται σε αντιπαράθεση με ήθη και έθιμα αιώνων· η ευγενική καταγωγή, η μόρφωση, η υψηλή κοινωνική θέση παύουν να είναι οι μόνοι παράγοντες κοινωνικής αναγνώρισης, καθώς το χρήμα - που εκπροσωπείται από την ανερχόμενη αστική τάξη, ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα - αποτελεί πλέον ισχυρό ρυθμιστικό παράγοντα των κοινωνικών σχέσεων.

Οι Έλληνες λογοτέχνες αυτής της εποχής, βιώνοντας το μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας και τις ανησυχίες της, αντικατοπτρίζουν στο έργο τους ανάλογες πτυχές, χωρίς φυσικά αυτό να αποτελεί φωτογραφική απεικόνιση – ακόμη και στην περίπτωση του ρεαλισμού – αφού η λογοτεχνία είναι πρώτα απ' όλα έκφραση της υποκειμενικής αντίληψης του συγγραφέα για

τον κόσμο και η πλοκή και οι χαρακτήρες φιλτράρονται μέσα απ' τη συγγραφική οπτική. Πάντως, σε πολλά λογοτεχνικά έργα της εποχής παρουσιάζεται η σύγκρουση της παραδοσιακής έννοιας της τιμής με την αριστοκρατική καταγωγή ή την κοινωνική ισχύ που προσφέρει το χρήμα ή ελέγχεται ο ρόλος του κοινωνικού περιβάλλοντος στη διαμόρφωση των ανθρώπινων χαρακτήρων. Στα παραπάνω πλαίσια διαμορφώνονται οι ανθρώπινες συμπεριφορές ανάλογα με την κοινωνική τάξη, τον τόπο κατοικίας (πόλη ή ύπαιθρος) και φυσικά το φύλο.

Η γυναίκα – αστή ή χωρική – κινείται πάντα μέσα σε μια αυστηρά ανδροκρατούμενη κοινωνία, όπου άλλοι καθορίζουν – λιγότερο ή περισσότερο – την πορεία της ζωής της. Ελάχιστες εξαιρέσεις μπορούν να αναφερθούν...

Η αρχή του 19ου αι. βρίσκει την ελληνική λογοτεχνία βαθιά επηρεασμένη απ' το Ρομαντισμό, που κυριαρχεί στην Ευρώπη: εξιδανικευμένες μορφές γυναικών, που συνδυάζουν την αγνότητα, τον απόλυτο έρωτα κ τη συντροφική πίστη με τη χριστιανική αρετή και τις μεταφυσικές ιδιότητες, όπως η Φεγγαροντυμένη στον *Κρητικό* του Διονύσιου Σολωμού (απόσπ. 20-22)¹, δεν μπορούν φυσικά να βρουν το αντίστοιχό τους στην πραγματική κοινωνία· το ίδιο και τα εξωπραγματικά αδύναμα πλάσματα, έρμαιοι του έρωτα και της αρρώστιας, που παρουσιάζονται ως ιδανικές ερωμένες στα ποιήματα των Ρομαντικών ποιητών της Αθήνας. Χαρακτηριστικοί είναι οι παρακάτω στίχοι από το ποίημα *Έρωσ του Αχιλλέα Παράσχου*:

«Την θέλω ασθενή εγώ την φίλη μου, ταχείαν,
ωχράν την θέλω και λευκήν ως νεκρικήν σινδόνην,
με είκοσι φθινόπωρα, με άνοιξιν καμμίαν...
μ' ολίγον σώμα – άνεμον σχεδόν – ολίγην κόνιν».²

Κι όμως, ακόμη και μέσα στα ρομαντικά έργα της Επτανησιακής Σχολής, μπορεί να εντοπίσει κανείς κάποιες γυναικείες λογοτεχνικές μορφές που αντι-κατοπτρίζουν σε μεγάλο βαθμό την κοινωνική πραγματικότητα.

Η *Γυναίκα της Ζάκυνθος* του Διονύσιου Σολωμού αποτελεί - κατά το Λ. Πολίτη - σάτιρα πιθανότατα υπαρκτού προσώπου της ανώτερης τάξης³: αθεράπευτα εγωκεντρική και διαβολική αρχόντισσα, θεωρεί πως καθήκον της γυναίκας είναι να απέχει από κάθε ανάμειξη σε πολιτικά και κοινωνικά δρώ-

¹ Λ. Πολίτη, *Ποιητική Ανθολογία*, τ. 5, σ. 39-41

² Μ. Περάνθη, *Μεγάλη Ελληνική Ανθολογία της Ποιήσεως*, τ. Α', σ. 531

³ Λ. Πολίτη, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, σ. 146

μενα ή ιδεολογικές αναζητήσεις· θα πρέπει να αρκείται στην άνετη ζωή που μπορεί να της προσφέρει ένας «καλός» γάμος, μεγαλώνοντας τα παιδιά της και καλύπτοντας τις όποιες πνευματικές της αναζητήσεις με την Αγία Γραφή και τα Παραμύθια της Χαλιμάς· ούτε λόγος για συμμετοχή στο Αγώνα...

«Ναίσκε! Εβγήκετε όξω να κάμετε παλικάριές. Οι γυναίκες επολεμούσετε (όμορφο πράμα που ήθελ' ήστανε με τουφέκι και με βελέσι· ή εβάνετε και βρακί;).»,

παρουσιάζεται να λέει σε κάποιο σημείο του κειμένου η ηρωίδα.⁴

Στον αντίποδα στέκουν οι λαϊκές επαρχιώτισσες που της ζητούν ελεημοσύνη, οι γυναίκες των αγωνιστών του Μεσολογγίου, που παρουσιάζονται και στους *Ελεύθερους Πολιορκημένους*: ιδεαλίστριες, συμμετέχουν ενεργά στον Αγώνα, είτε έμμεσα συγκεντρώνοντας βοήθεια (*Γυναίκα της Ζάκυνθος*)⁵ είτε εμπνυχώνοντας τους άντρες στο πεδίο της μάχης (*Ελεύθεροι Πολιορκημένοι*):

«Ιδού, αυτές οι γυναίκες φέρνονται θαυμαστά· αυτές είναι μεγαλόψυχες, και λένε ότι μαθαίνουν από μας· δε δειλιάζουν, μολονότι τους επάρθηκε η ελπίδα που είχαν να γενήσουν τέκνα για τη δόξα και για την ευτυχία».⁶

Παρόλα αυτά δεν παύουν να είναι τρυφερές μητέρες κι αγαπημένες, όπως το φάσμα της αγαπημένης κόρης, που εμφανίζεται στον αποκαμωμένο Μεσολογγίτη πολεμιστή:

«Εκεί 'ρθε το χρυσότερο από τα ονειράτά μου·

Μέ τ' άρματ' όλα βρόντησα τυφλός του κόπου χάμου.

Φωνή 'πε: - Ο δρόμος σου γλυκός και μοσχοβολισμένος·

Στην κεφαλή σου κρέμεται ο ήλιος μαγεμένος·

Παλικάρά και μορφονιέ, γεια σου, Καλέ, χαρά σου!

Άκου! Νησιά, στεριές της γης, εμάθαν τ' όνομά σου.- ».⁷

Μια πιο ρεαλιστική ίσως εικόνα της γυναίκας αυτής της εποχής παρουσιάζουν ο Ανδρέας Λασκαράτος, ο Ιάκωβος Πολυλάς και ο Εμμανουήλ Ροΐδης, μιλώντας οι δυο πρώτοι για τα Επτάνησα και ο τρίτος για την Αθήνα του ελεύθερου πια ελληνικού κράτους. Κοινό χαρακτηριστικό και των τριών η αναφορά στην προίκα, απαραίτητο εφόδιο της γυναίκας κάθε κοινωνικής τάξης για να εξασφαλίσει σύζυγο· προίκα που μπορεί να περιλαμβάνει ακίνητη

⁴ Δ. Σολωμού, *Η Γυναίκα της Ζάκυνθος*, κεφ. 4

⁵ Ο.π., κεφ. 3

⁶ Δ. Σολωμού, *Ελεύθεροι Πολιορκημένοι*, σχεδιάσμα Β', απόσπ. 7

⁷ Ο.π., απόσπ. 6

περιουσία, μετρητά ή και κοσμήματα. Είναι μάλιστα θεσμοθετημένη νομικά στην Ελλάδα με τη σύνταξη προικοσυμφώνων πριν το γάμο, μέχρι την επίσημη κατάργησή της το 1983.

Ο θεσμός της προίκας δέχεται – μεταξύ άλλων - δριμεία κριτική από το Λασκαράτο στα *Μυστήρια της Κεφαλονιάς*, όπου χαρακτηριστικά αναφέρει πως η γυναίκα «κτηνοποιείται», αντιμετωπίζεται ως εμπόρευμα τόσο από τους γονείς της όσο και από το σύζυγό της. Για να συγκεντρωθεί η προίκα της νεαρής κοπέλας, ειδικά στις φτωχότερες οικογένειες, θυσιάζονται η σωστή διατροφή, η περίθαλψη σε περίπτωση ασθένειας, η φροντίδα της εξωτερικής εμφάνισης, η μόρφωση και η ψυχαγωγία, προκειμένου να εξοικονομηθούν χρήματα. Η νεαρή κοπέλα γίνεται δούλα των υπόλοιπων μελών της οικογένειας, για να πέσει στη συνέχεια στα χέρια κάποιου επιτήδειου προικοθήρα και να συνεχίσει έναν ανάλογο τρόπο ζωής:

«Εμείς (εξεναντίας) θυσιάζουμε την ανατροφή, δηλαδή την ανθρωπιά των παιδιών μας, εις την ιδέα της υπανδρείας τους!...

Εμείς χτηνοποιούμε το παιδί μας, για να σωρέψουμε τάλαρα, να τα δώσουμε, μαζί με το παιδί μας το χτηνοποιημένο, εις όποιον θέλει να τα πάρει και τα δύο!...».⁸

Βέβαια, η προίκα συχνά γίνεται το μέσο για να πετύχει το γάμο μια λιγότερο όμορφη και νέα γυναίκα, όπως αναφέρει ο Εμμανουήλ Ροΐδης με σατυρική διάθεση στο *Μονόλογο Ευαισθήτου*.⁹ Κατά τα άλλα, η σύζυγος – είτε αστή είτε γυναίκα της υπαίθρου – σύμφωνα με το Ροΐδη και τον Ιάκωβο Πολυλά στο διήγημα *Ένα Μικρό Λάθος*, οφείλει να είναι καλή νοικοκυρά, οικονόμα, φρόνιμη και ανεκτική, τρυφερή και περιποιητική προς το σύζυγο, ακόμα κι αν εκείνος είναι απότομος ή αδιάφορος, άπιστος ή ακόμα και όταν χειροδικεί εναντίον της. Μια συνοπτική εικόνα του ρόλου της γυναίκας μέσα στην οικογένεια στην Κέρκυρα των αρχών του 19ου αιώνα δίνει ο τελευταίος στο παραπάνω διήγημα:

«Η καϋμένη της προίκας! Όποιος δεν γνωρίζει την εξοχήν της Κερκύρας θα παραξενευθή ν' ακούση ότι η γυναίκες συνήθως φέρνουν μόνην τους προίκα καμμία διακοσαριά δραχμούς χρυσάφια και κάποτε δύο ή τρία ελαιόδενδρα ή ένα ή δύο τσαπιών αμπέλι, εισόδημα δέκα δραχμών τον χρόνον· αλλά η θανμαστή χω-

⁸ Α. Λασκαράτου, *Τα Μυστήρια της Κεφαλονιάς*, σ. 78

⁹ Εμ. Ροΐδη, *Τα έργα*, τ. Β', Σατυρικά και Πολιτικά, σ. 254

ριανή φέρνει με το σώμα της το εύρωστο και με την ευγενικήν ψυχήν της θησαυρόν ατίμητον εις την οικογένειαν οπού έρχεται νύφη και αφογγύσως εργάζεται και κοπιάζει και όταν συμβαίνει να χηρεύση με ανήλικα παιδιά, τότε με το προνοητικό της πνεύμα, με υπεράνθρωπον αγώνα κυβερνά την οικογένειαν, και άπειρα έχομε παραδείγματα, οπού γυναίκα χήρα ανάστησε σπίτι ξεπατωμένο».¹⁰

Η γυναίκα οφείλει απόλυτη υπακοή στον άντρα και δεν επιτρέπεται να πάρει αφ' εαυτού της καμία απόφαση ή να προβεί σε καμία ενέργεια χωρίς την έγκρισή του, ακόμα κι αν πρόκειται για κάτι που της ανήκει· τέτοια είναι η περίπτωση της Μαρίας, που υποθηκεύει τα κοσμήματά της για να σώσει την οικογένεια της κόρης της, στο διήγημα του Πολυλά.¹¹

Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι η κατάσταση αυτή είναι απόλυτα αποδεκτή από τις ίδιες τις γυναίκες, ιδιαίτερα της μεγαλύτερης ηλικίας, που τρέμουν στα σχόλια της κοινής γνώμης και συμβουλεύουν ανάλογα τις νεότερες γυναίκες, όπως στο διήγημα Ένα Μικρό Λάθος του Πολυλά:

«[..]εις τον καιρόν μας η γυναίκες δεν έκαναν το παραμικρό χωρίς το θέλημα του ανδρός· τώρα εκάκωσαν και τα θηλυκά. [...] Αυτό είναι ακόμη χειρότερο, να φύγησ από το σπίτι του ανδρός σου· ο κόσμος θα είπη πως έπραξες άτιμα πράγματα».¹²

Μόνη παρηγοριά των γυναικών φαίνεται να είναι η θρησκευτική ζωή και η εκμυστήρευση στον πνευματικό και η μικρή οικονομική βοήθεια από τα «υστερομαζώματα»¹³, που κάποιες φορές τους παραχωρεί ο σύζυγος· δε λείπουν βέβαια και οι τραγικές περιπτώσεις που η απελπισμένη γυναίκα οδηγείται στην αυτοκτονία, όπως η Μαρία στο παραπάνω διήγημα.

Η κοινωνική θέση της γυναίκας αντικατοπτρίζεται με ακόμα πιο ρεαλιστικό τρόπο στα ηθογραφικά διηγήματα της Γενιάς του 1880, από την ωραιοποιημένη λαογραφική αναπαράσταση των ηθών της ελληνικής υπαίθρου στα πρώτα ηθογραφικά διηγήματα, κατά το πρότυπο που προπαγάνδιζε το περιοδικό *Εστία*, ως τη ρεαλιστική ή νατουραλιστική ηθογραφία, που προβάλλει και τις σκοτεινές πλευρές των κλειστών αγροτικών κοινωνιών, που μπορούν

¹⁰ Ι. Πολυλά, *Διηγήματα και Άλλα Πεζά*, σ. 77-78

¹¹ Ο.π., σ. 78-79

¹² Ο.π., σ. 87

¹³ Πρόκειται για τα απομεινάρια της σοδειάς, που βέβαια αποφέρουν ελάχιστο εισόδημα, αλλά αποτελούν μια κάποια μικρή οικονομική βοήθεια.

να εκθρέψουν ακόμα και ακραίους αλλά αληθοφανείς χαρακτήρες.¹⁴ Ο Γεώργιος Βιζυηνός, ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ο Ανδρέας Καρκαβίτσας και άλλοι Έλληνες λογοτέχνες αυτής της γενιάς αποτυπώνουν με ενάργεια στα έργα τους κυρίως τον τύπο της Ελληνίδας της υπαίθρου. Συνήθως πρόκειται για μια απλοϊκή ή και κάποιες φορές αφελή φιγούρα, βαθιά θρησκευόμενη, που πολύ συχνά γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης των επιτηδείων ή συγχέει τη χριστιανική πίστη με τη μαγεία και τα ξόρκια.

Ο φόβος των υπερφυσικών δυνάμεων – πλην του Θεού – σε συνδυασμό με την άγνοια οδηγεί σε πλήθος προλήψεων και δοξασιών και στην ανάγκη εύρεσης «μαγικών» τρόπων αντιμετώπισης, ανοίγοντας το δρόμο για τη δημιουργία ισχυρών ανθρώπινων χαρακτήρων, που η «μαγική τους δύναμη» τούς προσφέρει μια ξεχωριστή θέση στην τοπική κοινωνία, όπως η κυρα-Παγώνα στη *Λυγερή* και ο Τσιριτόκωστας στο *Ζητιάνο* του Καρκαβίτσα. Αντίστοιχα, η «εκούσια» - από την πλευρά του - παραπλάνηση του απλοϊκού θύματος παρουσιάζεται στην προσπάθεια της μητέρας στο Βιζυηνό να ανακαλύψει το φονιά του γιού της Χρηστάκη με τη βοήθεια μιας Τσιγγάνας «μάντισσας» στο διήγημα *Ποίος Ήτον ο Φονεύς του Αδελφού μου*:

«Αφού αι δύο γυναίκες εβεβαιώθησαν περί του εκ θαύματος αυξηθέντος αριθμού των κυάμων, η μάντισσα ετάραξε το κόσκινον επανειλημμένως, και μετά ταχυδακτυλογικής δεξιότητος ετίναξε τρεις φορές τα όσπρια υψηλά εις τον αέρα, και τρεις φορές τα υπεδέχθη εν τω κοσκίνω πάλιν, χωρίς ουδέ εν να εκπέση. Μεθ' ό, θείσα το κόσκινον επί των γονάτων και κύψασα επ' αυτού, σοβαρώς ήρξατο να μελετά, ως μοι εφαινετο, τας συμπτώσεις των κυάμων. Η μήτηρ μου και η Οθωμανίς εσπούδαζον και αυταί μετά πολλής ευλαβείας.»¹⁵,

αλλά και στην απεγνωσμένη προσπάθειά της να γιατρέψει τη νεαρή κόρη της Αννιώ στο *Αμάρτημα της Μητρός μου*, κατά την οποία διέρχεται κάθε μέσο:

«Πλησίον εις τον σταυρόν, επί του στήθους της Αννιώς, εκρέμασεν εν “χαμα-γλί”, με μυστηριώδεις αραβικάς λέξεις.

Τα αγιάσματα διεδέχθησαν αι γοητεΐαι, και μετά τα ευχολόγια των ιερέων ήλθον τα “σαλαβάτια” των μαγισσών».¹⁶

¹⁴ Μ. Βίττι, *Ιδεολογική Λειτουργία της Ελληνικής Ηθογραφίας*, σ. 160

¹⁵ Γ. Βιζυηνού, *Διηγήματα Α'*, σ. 76

¹⁶ Ο.π. σ. 12

Και στα έργα αυτής της περιόδου, η γυναίκα παρουσιάζεται υποταγμένη στην ανδρική βούληση, αρχικά του πατέρα και αργότερα του συζύγου, ακόμα κι αν ο τελευταίος είναι τεμπέλης και ακαμάτης. Πολύ συχνά μάλιστα είναι πολύ μεγαλύτερος από τη γυναίκα, αλλά αρκετά εύπορος, όπως ο μεσόκοπος και άσχημος έμπορος Νικολός Πικόπουλος, που παντρεύεται τη νεαρή και όμορφη Ανθή στη νουβέλα *Η Λυγερή* του Καρκαβίτσα. Φυσικά, η κοπέλα δεν έχει κανένα λόγο στην επιλογή του μελλοντικού συζύγου της...

Η προίκα κατέχει κι εδώ κεντρικότατο ρόλο, ως κάτι αυτονόητο για την τέλεση του γάμου, αλλά και ως κοινωνική μάστιγα, ειδικά για τις φτωχότερες οικογένειες· γι' αυτό και η απόκτηση θηλυκών παιδιών θεωρείται μεγάλη δυστυχία:

«Και άλλοτε πάλιν την ήκουσαν να δογματίζει ότι ο άνθρωπος δεν συμφέρει να κάμνει πολλά κορίτσια, και ότι το καλύτερον είναι να μη πανδρεύεται κανείς. Η δε συνήθως ευχή της προς τα μικρά κοράσια ήτο “να μη σώσουν!...Να μην πάνε παραπάνω!”...»,

διαβάζουμε στη Φόνισσα του Παπαδιαμάντη.¹⁷

Η γυναίκα μεγαλώνει με αυστηρούς ηθικούς κανόνες και περιορισμένη ελευθερία, για να οδηγηθεί αγνή και άμεμπτη στη νυφική παστάδα, ενώ μετά το γάμο συμμετέχει στις κοινωνικές εκδηλώσεις πάντα συνοδευόμενη από τον άντρα της, όπως η Δεσποινιώ στο *Αμάρτημα της Μητρός μου* του Βιζυηνού:

«Ο μακαρίτης ο πατέρας σου παράγγησε το γάμο τους, ώσπου ν' αποσαρ- νήσω εγώ, για να τους στεφανώσουμε μαζί. Ήθελε να με βγάλη και μένα στον κόσμο, για να χαρώ σαν πανδρευμένη, αφού κορίτσι δεν μ' άφηκεν η γιαγιά σου να χαρώ».¹⁸

Αμέσως μετά το γάμο, παίρνει το όνομα του άντρα της: Φραγκογιαννού, Λούκαινα (Παπαδιαμάντης), Δεσποινιώ η Μιχαλίσσα (Βιζυηνός), Στραβο- κώσταينا (Εφταλιώτης), αν και συνήθως της απευθύνουν το λόγο χρησιμοποιώντας την προσφώνηση «μωρή», όπως στη νουβέλα *Η Λυγερή* του Καρκαβίτσα:

«Δος μου το παιδί, μωρή· είπεν ο Νικολός εις την γυναίκα του.»¹⁹

¹⁷ Τα Άπαντα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, τ. Α', σ. 21-22

¹⁸ Γ. Βιζυηνού, *Διηγήματα Α'*, σ. 35

¹⁹ Α. Καρκαβίτσα, *Η Λυγερή*, σ. 167

ή στο *Αμάρτημα της Μητρός* μου του Βίζυηνου, όταν απευθύνει στη μητέρα το λόγο «ο χονδρός της συνοικίας κουρεύς», που εκτελεί χρέη πρακτικού γιατρού:

«Είμαι γέρος, μωρή, έλεγε προς την ανυπόμονον μητέρα, είμαι γέρος και αν δεν το τσούξω κομμάτι, δεν βλέπου καλά τα μάτια μου».²⁰

Το καθήκον της είναι η φροντίδα του σπιτιού και της οικογένειας, που αποτελείται σχεδόν πάντα από πολλά μέλη. Ασχολείται με το νοικοκυριό και τη διατήρηση της τάξης στο σπίτι, μεγαλώνει τα παιδιά και παράλληλα βοηθά στις αγροτικές εργασίες, όταν δεν υπάρχει οικονομική άνεση. Η πάχυνση της γυναίκας μετά το γάμο θεωρείται σημείο καλοπέρασης και ήρεμης ζωής για την κοινή γνώμη, ενώ ο νωθρός νους – όπως αναφέρει στη νουβέλα του ο Καρκαβίτσας²¹ – προτέρημα, γιατί περιορίζει τη γυναίκα στα του οίκου της. Επιπλέον, οι εγκυμοσύνες και η απόκτηση πολλών παιδιών θεωρείται σημάδι οικογενειακής ευτυχίας.

Η ίδια όμως αυτή πολυτεκνία πολύ συχνά μετατρέπεται σε πηγή δυστυχίας για τη μητέρα, και γιατί είναι μεγάλη η παιδική θνησιμότητα αλλά και οι κίνδυνοι για τους ενήλικες αυτή την εποχή, και γιατί λόγω της φτώχειας πολλά αρσενικά παιδιά αναγκάζονται να ξενιτευτούν. Έτσι παρουσιάζεται από τον Παπαδιαμάντη η μορφή της γριας-Λούκαινας στο διήγημά του *Το Μοιρολόι της Φώκας*:

«Ενθυμείτο τα πέντε παιδιά της, τα οποία είχε θάψει εις το αλώνι εκείνο του χάρου, [...]

Τελευταίον επήρε και τον άνδρα της, και της είχαν μείνει μόνον δύο υιοί, ξενιτευμένοι τώρα· ο εις είχαν υπάγει, της είπον, εις την Αυστραλίαν, και δεν της είχε στείλει γράμμα από τριών ετών· αυτή δεν ήξευρε τι είχαν απογίνει· ο άλλος ο μικρότερος εταξίδευε με τα καράβια εντός της Μεσογείου, και κάποτε την ενθυμείτο ακόμη. Της είχε μείνει και μία κόρη, υπανδρευμένη τώρα, με μισήν δωδεκάδα παιδιά».²²

Επιπλέον, η χηρεία είναι πολύ συχνό φαινόμενο· στην περίπτωση αυτή, η χήρα γυναίκα, αν είναι πολύτεκνη μητέρα, απολαμβάνει κάποια κοινωνική ελευθερία, προκειμένου να εξασφαλίσει την επιβίωση της οικογένειας, και φυσικά, σπάνια ξαναπαντρεύεται. Στόχος της είναι να μεγαλώσει σωστά τα

²⁰ Γ. Βίζυηνου, ο.π., σ. 11

²¹ Α. Καρκαβίτσας, ο.π., σ. 156

²² Τα Άπαντα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, τ. Ε', σ. 7-8

παιδιά της, που τα συμβουλεύει και τα κατευθύνει, παίρνοντας τη θέση του πατέρα. Διαβάζουμε στο *Αμάρτημα της Μητρός μου του Βιζυηνού*:

«Επί πολὺν χρόνον μας διέτρεφε διὰ τοῦ ιδρώτος τοῦ προσώπου της. Τα ημερομίσθια ἦσαν μικρά και αἱ ἀνάγκαι μας μεγάλαι, ἀλλ' ὅμως εἰς κανένα ἐξ ἡμῶν δεν ἐπέτρεψε νὰ τὴν ἀνακουφίσει συνεργαζόμενος.

Σχέδια περὶ τοῦ μέλλοντος ἡμῶν ἐγίνοντο και ἐπιθεωροῦντο καθ' ἐσπέραν παρὰ τὴν ἐστίαν. Ὁ μεγαλύτερός μου ἀδελφός ὤφειλε νὰ μάθῃ τὴν τέχνην τοῦ πατρός μας, διὰ νὰ λάβῃ ἐν τῇ οἰκογενείᾳ τὸν τόπον ἐκεῖνου. Εγὼ ἐμέλλον ἢ μάλλον ἠθέλον νὰ ξενιτευθῶ, και οὕτω καθεξῆς. Ἀλλὰ προ τοῦτου ἐπρεπε νὰ μάθωμεν ὅλοι τα γράμματά μας, ἐπρεπε νὰ ξεσκολήσωμεν».²³

Η θέση της γυναίκας στις πόλεις, ειδικά αν αυτή ανήκει στα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα, δεν διαφοροποιείται ιδιαίτερα, όπως φαίνεται στο διήγημα του Παπαδιαμάντη *Πατέρα στο Σπίτι*: Παντρεύεται ή απλά συζεί με τον άντρα και προσπαθεί να συνεισφέρει οικονομικά δουλεύοντας, όσο της το επιτρέπουν οι απαντωτές εγκυμοσύνες και τα πολλά παιδιά. Συχνά ο σύζυγος αποδεικνύεται ανίκανος να στηρίξει την οικογένεια, μέθυσος και προβληματικός, με βίαια ξεσπάσματα εναντίον της συζύγου, και η οικογένεια οδηγείται στην εξαθλίωση. Τότε μπορεί να εμφανιστεί κάποιος υποψήφιος εραστής, που βοηθά οικονομικά έχοντας φυσικά περαιτέρω βλέψεις και η γυναίκα αναγκάζεται - αν όχι να υποκύψει - να φερθεί διπλωματικά, με κίνδυνο όμως να παρεξηγηθεί απ' το σύζυγο και την κοινή γνώμη. Αυτή είναι η ιστορία της Γιαννούλας Πολυκάρπου, της ηρώιδας του παραπάνω διηγήματος:

«Προ εννέα ετών ο Μανόλης ο Φλοεράκης είχε νυμφευθεί την Γιαννούλαν Πολυκάρπου. Εκ της συζυγίας ταύτης εγεννήθησαν πέντε τέκνα, ἐξ ὧν το τρίτον ἦτο το παιδίον ἐκεῖνο.

Ὁ Μανόλης ἦτο ξυλουργός, ἀλλὰ δεν διέπρεπε πολὺ ἐπὶ φιλοπονία. [...] Ἐννοεῖται ὅτι διήρχετο ἐν κραιπάλῃ ἀπὸ το Σάββατον ἐσπέρας ἕως τὴν Δευτέρα πρωί.

Ἡ γυνὴ ἦτο φιλεργός. Εἶχε ραπτικήν μηχανήν και κατεσκεύαζεν υποκάμισα. Εκέρδιζεν οὕτω ἐν τάλιρον τὴν εβδομάδα, το οποίον, προστιθέμενον εἰς τὰς δεκατρεῖς ἢ δεκατέσσερας δραχμὰς, ὅσας ἐκέρδιζεν ἐκεῖνος, και ἐκ τῶν οποίων τὰ ἥμισυ τοῦ ἐχρειάζοντο διὰ το τακτικόν μεθύσι τῆς Κυριακῆς, μόλις ἥρκει πρὸς συντήρησιν τῆς οἰκογενείας.

²³ Γ. Βιζυηνού, ο.π., σ. 25-26

Πλην η οικογένεια ηύξανε, σχεδόν κάθε χρόνον. [...] Η Γιαννούλα [...] δεν είχε πλέον καιρόν να ράπτη υποκάμισα.

Ο Μανόλης δεν έπαυσε να μεθύη τακτικά από το Σαββατόβραδον έως το ξημέρωμα της Δευτέρας. Η Γιαννούλα δεν είχε πλέον δεύτερον φόρεμα. Τα παιδιά δεν είχαν πάντοτε ψωμί».²⁴

Η τραγική αυτή οικογενειακή κατάσταση πολύ συχνά κορυφώνεται με την εγκατάλειψη της σύζυγου από το σύζυγο, χάριν μιας άλλης γυναίκας.

Κάποιες φορές μάλιστα, όταν τα παιδιά ορφανεύουν από μητέρα – φαινόμενο συχνό, αν αναλογιστούμε τους κινδύνους της γέννας την εποχή εκείνη – και ο πατέρας τα εγκαταλείπει, η γιαγιά επωμίζεται το ρόλο του γονέα, όπως η θεια-Αχτίτσα στη Σταχομαζώχτρα του Παπαδιαμάντη:

«Η θεια-Αχτίτσα μεγαλώνει με άπειρες στερήσεις και ταπεινώσεις τα δυο μικρά εγγόνια της, μετά το θάνατο της λεχώνας κόρης της, και την εγκατάλειψή τους απ' τον πατέρα, που ήταν "χαρτοπαίκτης, μέθυσος και με άλλας αρετάς ακόμη"».²⁵

Σε κάθε περίπτωση, ισχυρότατη είναι η δύναμη της κοινής γνώμης, απέναντι στην οποία είναι πάντα υπόλογη η γυναίκα. Ακόμα και το πένθος πρέπει να εκφράζεται εντός συγκεκριμένων ορίων, ενώ δεν συγχωρείται το παραμικρό ατόπημα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Δεσποινιώς στο Αμάρτημα της Μητρός μου του Βίζυηνού, όταν σε νεαρή ηλικία χάνει το σύζυγό της:

«Πολλοί είχαν κατηγορήσει την μητέρα μου, ότι ενώ αι ξέναι γυναίκες εθρήνουν μεγαλοφώνως επί του νεκρού του πατρός μου, εκείνη μόνη έχυνεν άφθονα πλην σιγηλά δάκρυα. Η δυστυχής το έκαμνεν εκ φόβου, μήπως παρεξηγηθεί, μήπως παραβή τα όρια της εις τας νέας ανηκούσης σεμνότητος.»²⁶

ή όταν ανακαλύπτει ότι πλάκωσε το παιδί της και ο πατέρας προσπαθεί να περιορίσει τις αντιδράσεις της:

«Έ; Τι φωνάζεις έτσι; Θέλεις να ξεσηκώσης τη γειτονιά, να πη ο κόσμος πως εμέθυσες κ' επλάκωσες το παιδί σου;

Και είχε δίκιο, που ν' αγιάσουν τα χρώματα που κοιτάται! Γιατί, αν το μάθαινε ο κόσμος, έπρεπε να σχίσω τη γη να έμβω μέσα από το κακό μου».²⁷

Στο ίδιο διήγημα, ο κοσμογυρισμένος Γιωργής παρενθετικά μας παρουσιάζει το γυναικείο πρότυπο της ανώτερης αστικής τάξης, επηρεασμένος από

²⁴ Τα Άπαντα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, τ. Β', σ. 273-274

²⁵ Ο.π., τ. Γ', σ. 98

²⁶ Γ. Βίζυηνού, ο.π., σ. 23

²⁷ Ο.π., σ. 37

το αντίστοιχο ευρωπαϊκό: Η νεαρή γυναίκα πρέπει να είναι όμορφη και προσηνής, με καλούς τρόπους, νοικοκυρά και δεξιότηχνης στα εργόχειρα, έξυπνη και μορφωμένη, πρόθυμη ακροάτρια των ανδρικών λόγων, αλλά και καλή σύντροφος και συνοδός του άντρα στις κοινωνικές εκδηλώσεις.²⁸

Στο σημείο αυτό, θα ήταν ίσως παράλειψη να μην αναφερθούμε σε κάποιες μορφές που ξεπερνούν το μέσο γυναικείο πρότυπο της εποχής, χωρίς όμως να αποτελούν και εντελώς εξωπραγματικές φιγούρες· μορφές που συναντώνται κυρίως στη ρεαλιστική-νατουραλιστική ηθογραφία, που προαναφέραμε.

Ήδη αναφερθήκαμε στο χαρακτήρα της μητέρας σε κάποια αυτοβιογραφικά διηγήματα του Βιζυηνού: μιας γυναίκας που σε γενικές γραμμές ακολουθεί το κλασικό πρότυπο της επαρχίας, αλλά συχνά καταφέρνει να υψωθεί πάνω απ' αυτό, προκειμένου να υπερασπισθεί την οικογένειά της ή να ικανοποιήσει μια προσωπική της ψύχωση. Δυναμικά επιβάλλει την παράλογη θέλησή της για διαδοχικές υιοθεσίες ορφανών κοριτσιών στο *Αμάρτημα της μητρός μου*²⁹. προσπαθεί να ελέγξει τις συνήθειες και τις επιλογές των παιδιών της, αποτρέποντας για παράδειγμα το γιο της Χρηστάκη να δεχτεί τη θέση του ταχυδρόμου που του προτείνει ο ύποπτος Χαραλαμπίς του Μητάκου στο διήγημα *Ποιός Ήτο ο Φονεύς του Αδελφού μου*³⁰. τέλος, στο ίδιο διήγημα σοκάρει ενδεχομένως, τον αναγνώστη, όταν επίμονα απαιτεί την ανελέητη τιμωρία του δολοφόνου του γιου της:

«Αν δεν είχα παιδιά στον κόσμο, θανάκοφτα τα μαλλιά μου, θενάβαζα ανδρική ρούχα, και με το τουφέκι στον ώμο θενά κυνηγούσα τα ιχνάρια του φονιά, ως 'που να 'κδικήσω τον νεκρό μου. [...]

Να τον ιδώ κρεμασμένον, ελεγε, να τραβήξω το σχοινί του και ύστερα ας αποθάνω!...».³¹

Μοναδική σε σύλληψη γυναικεία λογοτεχνική φιγούρα αποτελεί βέβαια η Φραγκογιαννού στη νουβέλα *Η Φόνισσα* του Παπαδιαμάντη: γυναίκα με δυναμικό χαρακτήρα, αδικείται αρχικά απ' την οικογένειά της στο θέμα της προίκας και φυλακίζεται σε ένα γάμο με έναν άνθρωπο άβουλο, αν και έμμεσα επιβάλλει τη θέλησή της:

²⁸ Ο.π., σ. 32

²⁹ Ο.π., σ. 27-28

³⁰ Ο.π., σ. 49-52

³¹ Ο.π., σ. 56-57

«Οι γονείς της τής δίνουν προίκα “ένα πινάκι χωράφι”, εν αγριοχώραφον, το οποίον αμφοσβήτει ο γείτονας ως ιδικόν του· οι δε άλλοι γείτονες ελεγον ότι και τα δύο χωράφια, διά τα οποία εμάλωναν οι δύο, ήσαν καταπατημένα, και ήσαν “καλογερικά”, ανήκοντα εις μίαν διαλυθείσαν Μονήν. Τοιαύτην προίκα έδωκεν ο γερο-Σταθαρός εις την θυγατέρα του. Άλλως αύτη ήτο μοναχοκόρη. Διά τον εαυτόν του, την συμβίαν και τον υιόν του, είχε κρατήσει τας δύο νεοδμήτους οικίας εις την νέαν πόλιν, τα δύο αμπέλια πλησίον ταύτης, δύο ελαιώνας, και ολίγα χωράφια – και όσα μετρητά είχαν».³²

Παρόλα αυτά, η ηρωίδα δεν μπορεί να ξεφύγει από τη θλιβερή μοίρα των γυναικών της επαρχίας και, όταν πια φτάνει στην απόλυτη αγανάκτηση, οδηγείται στο έγκλημα· δολοφονεί μικρά κορίτσια, προκειμένου να ελαφρύνει την οικογένειά τους – κυρίως απ’ τη δυσβάσταχτη υποχρέωση της προίκας – αλλά και να απαλλάξει τα ίδια από μια άχαρη ζωή. “Ψηλώνει ο νους της” και ζητά ως άλλος Θεός να αποδώσει λύτρωση και δικαιοσύνη. Πρόσωπο αινιγματικό και ψυχωτικό, οδηγείται τελικά στο θάνατο, διατηρώντας ως το τέλος ανοιχτή την πληγή της κοινωνικής αδικίας· τα τελευταία της λόγια αφορούν στην προίκα της:

«Την στιγμήν εκείνην το βλέμμα της Φραγκογιαννούς αντίκρυσσε το Μποσάνι, την έρημον βορειοδυτικήν ακτήν, όπου της είχαν δώσει ως προίκα έναν αγρό, όταν νεάνιδα την υπάνδρευσαν και την εκουκούλωσαν και την έκαμαν νύφη οι γονείς της.

-Ω! να το προικιό μου! είπε.

Αύται υπήρξαν αι τελευταίαι λέξεις της. Η γραία Χαδούλα εύρε τον θάνατον εις το πέραςμα του Αγίου Σώστη, εις τον λαιμόν τον ενώνοντα τον βράχον του ερημητηρίου με την ξηράν, εις το ήμισυ του δρόμου, μεταξύ της θείας και της ανθρωπίνης δικαιοσύνης».³³

Ανάλογη μορφή είναι η Ασήμω στο αφήγημα *Η Μαζώχτρα* του Αργύρη Εφταλιώτη: η ηρωίδα, προδομένη απ’ τον αγαπημένο της λόγω της κοινωνικής τους διαφοράς, κινεί τα δίκτυα ενός δαιμονικού σχεδίου, που στηρίζεται στην έντεχνη διασπορά κακόβουλων σχολίων, και καταλήγει να γίνει ο ηθικός αυτουργός μιας σειράς αλληπάλληλων φονικών, με κεντρικό στόχο την εκδίκηση της τιμής της.

³² Τα Άπαντα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, τ. Α’, σ. 14-15

³³ Ο.π., σ. 106

Ακραίες γυναικείες φιγούρες, που όμως καταγγέλλουν με σαφήνεια την κοινωνική αδικία και καταπίεση σε βάρος της γυναίκας την εποχή εκείνη.

Ο Εφταλιώτης όμως μας παρουσιάζει και κάποιες πιο ελεύθερες θα λέγαμε γυναικείες φιγούρες στη συλλογή διηγημάτων του με τίτλο *Νησιώτικες Ιστορίες*.

Η Δέσποινα στο διήγημα *Η Στραβοκώσταινα* ζει σύμφωνα με τους κοινωνικούς κανόνες, αλλά σε μεγάλο βαθμό έχει η ίδια επιλέξει και οργανώσει τη ζωή της. Η αναπάντεχη τύφλωση του μελλοντικού συζύγου της την οδηγεί σε μια πιο δυναμική συμπεριφορά: Μένει στο πλευρό του ανάπηρου πλέον Κώστα, αντιστεκόμενη στις «συμβουλές» της κοινής γνώμης, και διοικεί το σπίτι τους με αγάπη, αυξάνοντας μάλιστα την περιουσία τους, όπως αναφέρεται στο διήγημα:

«Μέσα σ' όλη εκείνη την παραζάλη, μόνο το κορίτσι βαστάχτηκε. Σηκώθηκε σα βασίλισσα ανάμεσά τους, και τις πρόσταξε να σωπάσουν. Και τότες φάνηκε η δύναμη της σπάνιας αυτής γυναίκας. [...]

Σαράντα μέρες και σαράντα νύχτες κάθονταν η δόλια Δέσποινα πλάγι του. Της έλεγαν πως είταν και ντροπής να ξημερώνεται έτσι μια αρραβωνιασμένη κοπέλλα στο πλάγι ενός παλικαριού. "Αυτός είναι ο άντρας μου" γύριζε κ' έλεγε. "Δεν έχω να δώσω κανενός λόγο. Θα τονε γιατρέψω, κι απέ θα τον πάρω". Και πνίγονταν η φωνή της στα δάκρυα».³⁴

Μολαταύτα, παρά το δυναμικό της χαρακτήρα, είναι τρυφερή σύζυγος και μητέρα, άξια και φιλόξενη οικοδέσποινα και όμορφη και χαριτωμένη γυναικεία παρουσία.

Η Αγγέλικα, από την άλλη πλευρά, στο ομώνυμο διήγημα του ίδιου συγγραφέα είναι ο τύπος της μορφωμένης γυναίκας, που διεκδικεί μια αξιοπρεπή θέση στην κοινωνία, στα πλαίσια πάντα της ευπρέπειας. Έρχεται από την πόλη δασκάλα σ' ένα μικρό χωριό του νησιού, φέρνοντας έναν αέρα δυτικό και προκαλώντας - σύμφωνα με το κείμενο - ιδιαίτερη εντύπωση:

«Έγινε μεγάλη ταραχή σαν πρωτοφάνηκε στο χωριό η Αγγέλικα. Συνηθισμένος ο κόσμος από τις ντροπαλές και συμμαζεμένες χωριατοπούλες, βλέπει άξαφνα μέσα στο χωριό μια κοπέλλα, που τους φάνηκε σα θεά».³⁵

³⁴ Εφταλιώτης, Άπαντα, τ. Α', σ. 135

³⁵ Ο.π., σ. 163

Συνομιλεί ισότιμα με τους άντρες και φλερτάρει έξυπνα με το μελλοντικό της σύζυγο, ενώ προσπαθεί να μορφώσει και να αφυπνίσει τις γυναίκες του χωριού. Ταυτόχρονα όμως διαθέτει νοικοκυροσύνη, σέβεται τα όρια της ηθικής και καταλήγει στον έρωτα και το γάμο.

Συνοψίζοντας, λοιπόν, θα λέγαμε πως η νεοελληνική λογοτεχνία του 19ου αι. σε μεγάλο βαθμό αντικατοπτρίζει την κοινωνική θέση της γυναίκας εκείνης της εποχής, μιας γυναίκας καταπιεσμένης από την ανδροκρατούμενη ελληνική κοινωνία, με ελάχιστα ουσιαστικά δικαιώματα και άπειρους περιοριστικούς κανόνες και υποχρεώσεις, χωρίς ωστόσο να λησμονούμε ότι τα λογοτεχνικά έργα αποδίδουν μια δραματοποιημένη εικόνα της κοινωνίας – αφού κινούνται στο χώρο του φανταστικού, αντλώντας βέβαια στοιχεία απ' την πραγματικότητα – και απηχούν σε μεγάλο βαθμό τις προσωπικές απόψεις του συγγραφέα για τις ανθρώπινες σχέσεις και τη ζωή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βίζυηνός Γεώργιος, *Διηγήματα Α'*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1988
 Βίττι Μάριο, *Ιδεολογική Λειτουργία της Νεοελληνικής Ηθογραφίας*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1991
 Εφταλιώτης, Άπαντα, τ. Α', επιμέλεια Γ. Βαλέτα, εκδ. Πηγή, Αθήνα 1952
 Καρκαβίτσας Ανδρέας, *Η Λυγερή*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1919
 Λασκαράτος Ανδρέας, *Τα Μυστήρια της Κεφαλονιάς*, εκδ. Β. Κομπούγια, Αθήναι 1925
 Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2010
 Πολίτης Λίνος, *Ποιητική Ανθολογία*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1984
 Περάνθης Μιχαήλ, *Μεγάλη Ελληνική Ανθολογία της Ποίησης*, Αθήναι 1964
 Πολυλάς Ιάκωβος, *Διηγήματα και Άλλα Πεζά*, εκδ. Γεωργίου Φέξη, Αθήναι 1916
 Ροΐδου Εμμανουήλ, *Τα Έργα*, τ. Β', *Σατυρικά και Πολιτικά*, εκδ. Ιωάννου Ν. Σιδέρη, Αθήναι
 Τα Άπαντα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, επιμέλεια Γ. Βαλέτα, κοινοπραξία εκδ. Δημ. Δημητράκου Α.Ε. & εκδ. Βίβλος, Αθήνα 1954